

MATI 2016

Sainiga o se nonōgatupe

Mataupu

1.	Sailili solo mo se nonōgatupe	2
2.	O le ā e mafai ona e faamoemoe e maua mai i le kamupani o loo fai ai lau nonōgatupe?	3
	E tatau i lau kamupani nonō tupe ona siaki poo talafeagai lenei nonōgatupe mo oe	4
	E tatau i lau kamupani nonō tupe ona siaki pe e te gafatia ona totogi le nonōgatupe	5
	E tatau foi i lau kamupani nonō tupe ona fesoasoani ane e faamalamalama lelei ia te oe lau nonōgatupe	6
3.	O le ā le aofaiga atoa lava e te totogia i lau nonōgatupe?	7
	Pasene tului (Interest)	7
	Tau e totogi	9
4.	O le ā le taimi e te moomia ai se guarantor?	11
5.	O ā mea e tatau ona muai silafia a’o lei totogia se inisua, waivers poo warranties?	11
6.	Pe mafai ona e toe soloia le konekarate mo se nonōgatupe?	13
7.	O le ā le mea o le a tupu pe a misi sau peimeni?	14
8.	O fea e maua ai nisi fautuaga ma faamatalaga	14

O le uluai taiala lenei o se faasologa o taiala e tolu o loo faamatala atu ai mea e tatau ona e iloa pe a fai sau nonōgatupe. O nei taiala o le a maua atu ai faasinomaga aogā e tusa ai ma au aiātatau ma mea e ao ona e nofouta i ai:

- a’o e lei sainia se nonōgatupe
- i le taimi o iai sau nonōgatupe, ma
- pe a iai ni faaletonu i lau nonōgatupe.

O le tulafono faavae ua ta’ua o le Credit Contracts and Consumer Finance Act 2003 (CCCF Act) o se tulafono e fesoasoani i le puipuiina o oe pe a e nonōina se tupe mo oe lava poo nisi mafuaaga faalelotoifale. Ua folasia atu e le tulafono faavae o le CCCF Act, ia tulafono (rules) e tatau ona mulimulita’ia e le kamupani nonō tupe pe a latou nonōina atu tupe ia te oe. O le uiga o nei tulafono:

- e mafai ona e maua faamatalaga e fesoasoani ia te oe ina ia mafai ai ona e sailiili solo mo se nonōgatupe e sili ona fetai mo oe
- e tatau ona fai sailiiliga a kamupani nonō tupe ina ia faamautinoa e te maua se nonōgatupe talafeagai ma e gafatia
- e tatau ona faamalamalama atu e kamupani nonō tupe ia te oe mea ia ua e malie iai.

1. Sailiili solo mo se nonōgatupe

O le mea muamua e tatau ona e faia o le sailiili solo a’o e lei filifilia le kamupani e fai ai lau nonōgatupe, ina ia mautinoa e maua sau nonōgatupe e fetai lelei ma mea o loo e moomia.

I lalo o tulafono o aitalafu, e tatau i kamupani nonō tupe ona faailoa uma ia te oe faamatalaga e faatatau ia latou nonōgatupe pe a e susū atu i o latou ofisa pe i luga foi o a latou upega tafailagi. O nei faamatalaga o le a fesoasoani ia te oe i le faatusatusaina o interest rates (pasene o tupe faasili) ma fees (tau e totogi) ma isi lava vaega eseese i le faiga o nonōgatupe a kamupani nonō tupe.

Na imeli mai se kamupani o loo ofo mai e mafai ona latou nonō maia se tupe ia te au, pei a o le a ou alu loa e fai.

E sili la’u tonu lea, tatou sailiili solo i luga o upega tafailagi ma filifili ai se kamupani nonō tupe e sili ona lelei tatou te talanoa iai.

Mo se faataitaiga, pe a faatau sau taavale, e lē faapea e tatau ai lava ona e faaogāina le finance (vaega nonō tupe) a lena kamupani faatau taavale e aumai ai le tupe e faatau ai lau taavale. E mafai lava ona e sailiili solo ina ia e maua se kamupani e sili ona lelei le latou ofo mo oe.

Ua taugata tele le nonōgatupe mo lenei taavale!

E manaia atu le ofa a le isi kamupani nonō tupe la ei le isi pito. E mafai ona faatau iinei le taavale ae se’i vaai muamua pe mafai ona fai se tatou nonōgatupe i le isi kamupani nonō tupe.

Ia e faaeteete i nonōgatupe na e ofo atu ai ma ni tau, meaalofa, faailoga, cash-backs (tino-i-tupe e toe maua mai) ma isi mea faatosina – ma ia e mautinoa o loo maua sau ofo lelei i le aofaiga atoa o lau nonōgatupe. Mo se faataitaiga, e ono ofo atu e se faatau taavale le \$3,000 cash back pe a e faatauina se ituaiga patino o taavale, pe ofo atu e se faletupe latou te totogia le \$1,000 mo pili a le loia o le a faagaoioi ai lau nonōgatupe mo sou fale.

E faigata ona faia se faatusatusaga o ni tauofoga pe afai e eseese interest rates ma fees, ae toe faaopoopo atu i ai ma ni tau ma faamanuiaga. O nisi o taimi o na tau o loo natia atu lona tau i totonu o aiaiga o le nonōgatupe, ma e iu ane ua telē atu le tupe o le a e totogia. Ia e matau lelei tau na e ofo atu faapea ma aiaiga o le nonōgatupe, ona vaai lea pe fia le tau atoa o le a e totogia.

Afai ua uma ona e sainia se nonōgatupe æ mulimuli ane ua e toe maua se isi ofa e sili atu ona lelei, faamata e mafai ona e toe sui i se isi kamupani nonō tupe?

Ioe, e mafai ona e vave faamuta se nonōgatupe pe afai e te toe totoigiina uma le tupe na e nonōina, e aofia ai ma soo se tau (fees) e tǎpǎ mai e le kamupani na fai ai lau nonōgatupe e totoigi atu ona ua vave faamuta lau nonōgatupe. Aua ne’i galo e ono tǎpǎ foi oe e le kamupani fou lea o le a fai ai lau nonōgatupe e totoigi atu ni tau mo le faiga o lau nonōgatupe. Mo nisi faamatalaga, tagai i le fesili e 6: *Pe mafai ona e toe soloia le konekarate mo se nonōgatupe?*

A’o lei fesuia’ia au kamupani nonō tupe, ia mautinoa lelei ua e faatusatusaina tau atoa ma aiaiga o lau nonōgatupe talu ai ma lau nonōgatupe fou, ona e iloa ai lea poo se mea lelei mo oe le faia o lena suiga. Atonu e uma ane ona faaopoopo uma tau o le toe fesuia’iga, e te iloa ai e leai ma se aogā o lena toe fesuia’iga. Saili i le uepaga tafailagi a le Sorted (Iloiloga) www.sorted.org.nz e te maua ai se ofo e sili ona fetau mo oe.

O le nonōgatupe ua ofo atu mo oe e mafai ona telē lona eseese ma isi kamupani nonō tupe eseese. Taumafai i taimi uma e faatusatusa kamupani nonō tupe eseese ina ia e maua ai se ofo e sili ona lelei mo oe.

2. O le ā e mafai ona e faamoemoe e maua mai i le kamupani o loo fai ai lau nonōgatupe?

Lona uiga e tatau ona faia ma le faaeteete ma talafeagai i taimi uma lava mea e faia e lau kamupani nonō tupe, ma ia talafeagai ma faaaloalo a latou feutaga’iga uma ma oe. Afai e te faia se nonōgatupe, o tiutefai e sili ona tǎua mo se kamupani nonō tupe, o le tatau lea ona:

- fai ni saililiga e siaki ai pe ua **fetaui** le nonōgatupe ma ou manaoga
- fai ni saililiga e siaki ai pe e te **gafatia** ona totoigi le nonōgatupe
- fesoasoani ia te oe ina ia e **malamalama** i aiaiga autu o le nonōgatupe a’o e lei faia
- faamautinoa lelei o le maliega mo le nonōgatupe e **lē soona faigata lona faiga** ma lē faafaigata lo latou feagai ai ma oe. (Mo nisi faamatalaga, tagai ane i le taiala lona tolu o lenei faasologa: Faaletonu i lau nonōgatupe).

E tatau i lau kamupani nonō tupe ona siaki poo talafeagai lenei nonōgatupe mo oe

E tatau ona siaki e le kamupani nonō tupe pe o le a faamalieina e le nonōgatupe mea o e moomia ae pe o talafeagai foi ma oe.

O le a fesiliga oe e lau kamupani nonō tupe e uiga:

- I le aofai o le aitalafu e te moomia.
- I le mafuaaga e faia ai le nonōgatupe. Mo se faataitaiga, o loo moomia se nonōgatupe e totogi ai se mea faafuasei ua tulai mai mo se taimi puupuu (e pei o se pasese i le vaalele poo tau o ni pili i le falemai) pe totogi ai se faatauga ua leva ona fuafua mai, e pei o ni mea e alu i le uila e faaaogā i le fale poo se taavale. E eseese ituaiga o nonōgatupe ma eseese foi tulaga e fetau lelei ai.
- Pe o le a e manao e faapiii i lau nonōgatupe se avanoa e toe fetuutuuna'i ai (mo se faataitaiga, e te manao ia mafai ona toe sui pe faafia ona fai au peimeni, pe ia mafai ona e toe aitalafuina se aofaiga o le tupe lea ua uma ona e toe totogia).
- Pe e te manao ia mafai ona e totogia ni aofaiga tetele o peimeni i le taimi o loo totogi ai le nonōgatupe.
- Poo le a aofia ai i le nonōgatupe nisi mea aogā (products) faaopoopo, e pei o se loan insurance, extended warranties poo repayment waivers (silsila i le pusa oi lalo).

E tatau i lau kamupani nonō tupe ona siaki muamua poo talafeagai le nonōgatupe mo oe.

O le **loan insurance or credit-related insurance** e faasino i le inisiua e fai ina ia puipuia ai oe faapea le kamupani o loo fai ai lau nonōgatupe, pe a te'i ua faaleagaina pe leiloa, poo se isi lava mea e tupu i oloa poo le meatotino lea sa avea ma security (puipuiga) i le nonōgatupe (silsila i le pusa i le itulau e 10 mo le uiga o lenei mea) poo le tupu o se mea ma faaletonu ai le mafai ona e toe totogia le nonōgatupe.

O le **extended warranty** o se maliega ua malie iai le kamupani nonō tupe, e totogi atu ia latou se tau (fee poo premium), ina ia latou toe faaleleia pe toe suia ni oloa ua leaga pe afai ua uma le umi o le taimi masani lea sa iai le latou faamautinoaga i na oloa. O extended warranties e mafai ona e maua ai se isi puipuiga faaopoopo i luga o mea ia na semanu e tatau ona aofia i lalo o le Consumer Guarantees Act 1986. O nisi taimi e ofo mai ai e kamupani nonō tupe ni extended warranties mo oloa o loo faatulaga ai se security.

O se **repayment waiver** o se maliega lea e te totogia ai se aofaiga faaopoopo i le kamupani nonō tupe, i luga o aiaiga e faapea, o le a tuusaunoa pe faamatuu ese e le kamupani nonō tupe lana pule e toe aiāina ai ni peimeni ua lē totogia ina ua lē toe iai sau galuega, ua e faamanu'alia, gasegase, ua lē atoatoa le malosi o le tino pe ua e maliu foi.

Silsila i le *Vaega 5* i lenei taiala e te silafia atili ai faamatalaga e uiga i le inisiua, waivers ma warranties e fesootai atu i lau nonōgatupe.

E tatau i lau kamupani nonō tupe ona siaki pe e te gafatia ona totogi le nonōgatupe

E tatau i lau kamupani nonō tupe ona fai ni a latou sailiiliga e vaai pe faamata o le a mafai ona e totogia lau nonōgatupe e aunoa ma lou afaina i ni **mafatiaga faigata**.

O le ā le uiga o le ‘aunoa ma le afaina i ni mafatiaga faigata’?

E fai le suesuega ina ia iloa pe e te gafatia ona totogi lau nonōgatupe e aunoa ma ni to'atuga lē manaomia e tulai mai, a'o e totogia foi isi mea uma e tatau lava ona iai ma faatino uma isi manaoga tau tupe.

O mea e tatau lava ona iai, e aofia ai le fale o loo e nofo ai, meaai, eletise, telefoni, taavale ma tau o togafitiga i le falema'i. O isi manaoga tau tupe e aofia ai le totogiina o ni aitalafu o iai, poo tupe o loo totogi o sau fanau e te lē o tausia (child support).

E tatau foi i lau kamupani nonō tupe ona vaai pe e te mafai ona fai au peimeni e aunoa ma lou toe faatau ese atu o ni au meatotino sa e lei fuafua e faatau atu i le taimi na e sainia ai le nonōgatupe.

O le a fesiligia oe e lau kamupani nonō tupe e uiga:

- i lau tupe maua (mo se faataitaiga, e fia lau tupe o loo maua, e faafia ona totogi oe ma o le ā le umi talu ona e iai i lau galuega)
- i au tupe faaalu (mo se faataitaiga, e fia lau tupe o loo totogi mo le mea o loo e nofo ai, i au meaai, le tausiga o tamaiti, ma au aitalafu)
- i lou talaaga tau totogi aitalafu ma pe faamata o e iai i se tulaga e mafai ai ona e toe totogia le nonōgatupe.

E manaomia foi ona silasila lau kamupani nonō tupe i ni faamaumauga e faamaonia ai lou tulaga tau tupe. Afai e te oo atu i le kamupani nonō tupe mo se nonōgatupe fou, e latou te ono tǎpǎ faamaumauga uma tau tupe (mo se faataitaiga, silipi o le totogi, faamaumauga mai le faletupe, faamaumauga o le mokesi, konekarate mo ni nonōgatupe o loo iai i le taimi nei ma faamaumauga o inisiua). E tusa pe latou te lē tǎpǎ mai nei faamaumauga, ae o se mea lelei pea lou faaali atu ia i latou o nei faamaumauga. O le ia te oe o na faamaumauga o le a mafai ai ona e taliina fesili a le kamupani nonō tupe, ma mafai ai foi ona latou lou tulaga tau tupe o iai i le taimi nei.

E te ono mafaufau e maua ni fautuuga mai se faufautua mo le faasoaina o tupe (budget adviser), e na te faatulaga maia pe faamata o e iai i se tulaga e te gafatia ai ona toe totogi le nonōgatupe.

E tatau i le kamupani nonō tupe ona siaki pe faamata e mafai ona e toe totogia le nonōgatupe e aunoa ma ni to'atuga lē manaomia.

E tatau foi i lau kamupani nonō tupe ona fesoasoani ane e faamalamalama lelei ia te oe lau nonōgatupe

A’o e lei sainia, e tatau i lau kamupani nonō tupe ona ia tuu atu ia te oe **faamatalaga autū** tusitusia e uiga i lau nonōgatupe. E ta’ua lena mea o le disclosure document (pepa o folasaga) (silasila i le pusa i le itulau e 7 mo nisi faamatalaga i lena mea). E tatau foi i lau kamupani nonō tupe ona faamalamalama ia te oe mea ia o le a tatau ona e ua’i atu i ai a’o e lei saini, e ala i le lua talanoaina o faamatalaga autū i le disclosure document ma taliina au fesili.

Ina ia e malamalama i le nonōgatupe, e tatau i le kamupani nonō tupe ona:

- Faaataata manino atu vaega autu o le maliega (mo se faataitaiga, ia aumai se kopi o le maliega ma li’o vaega autu a’o faamalamalama mai, pe faamautinoa mai o loo faaataata manino atu vaega autu i luga o le talosaga mo le nonōgatupe lea ei luga i le initaneti). O vaega autu e tatau ona e silasila i ai, e aofia ai tuutuuga o le nonōgatupe, interest rates, fees, o peimeni e tatau ona e faia, ma pe o faaoga se isi lava au meatotino e fai ai le security o le nonōgatupe.
- Telē se taimi e tuu atu ia te oe e te iloilo toto’a ai le nonōgatupe (mo se faataitaiga, ia tuuina atu ia te oe faamatalaga e te alu ma ave e faitau, ma se taimi e te sailia ai le manatu o se isi tagata).
- Iai se avanoa e te maua ai se faaliliu upu poo ni faamatalaga i se isi gagana, pe afai e lē lava lou malamalama i le gagana Peretania.

E ono fautuaina foi oe e le kamupani nonō tupe e te saili ni fautuaga faaetulafono mai se loia. E aogā mo oe pe afai e te lē o mautinoa poo ā mea ia o le a tatau ona e ua’i atu iai.

A iai se mea o le nonōgatupe e te lē o malamalama ai, aua ne’i e faatalatū e fesili. Afai e iloa e le kamupani nonō tupe e iai ni vala o le maliega e te lē o malamalama ai, e tatau ona latou faamatala atu ia te oe i se auala e te malamalama ai.

Aua le faatopetopea ma aua ne’i e sainia se maliega se’i vagana ua e matuā manino lelei iai.

E tatau i lau kamupani nonō tupe ona faamalamalama lelei atu ia te oe tuutuuga autu o le nonōgatupe a’o e lei faia.

3. O le ā le aofaiga atoa lava e te totogia i lau nonōgatupe?

E tatau ona avatu e lau kamupani nonō tupe faamatalaga autu i se tusi lea e ta'ua o le 'disclosure document'. E tatau ona faatalanoa e lau kamupani nonō tupe lenei faamatalaga autū ma oe a'o e lei saini – e aofia ai tau uma lava o le a totogi mo le nonōgatupe.

O le pepa lea e te mauaina a'o e lei sainia se nonōgatupe e ta'ua o le **disclosure document**. O loo folasia uma i lenei pepa faamatalaga autū e tatau ona e silafiaina e uiga i le nonōgatupe. Faitau lelei nei faamatalaga ma fesili atu i lau kamupani nonō tupe e faamatala atu soo se mea e te lē o malamalama ai.

O vaega autū nei e lua o tupe e totogi (costs):

- le aofai o le **pasene tului (interest)** o le a e totogia i le taimi atoa o le nonōgatupe
- o **tau e totogi (fees)** o le a e totogia ma tau e o le a e totogia pe a iai nisi mea e ese mai e tutupu a'o faagasolo le nonōgatupe.

Manatua, e ono iai nisi tupe e ono totogi mo le faagaioiga o lau nonōgatupe, lea e ono faaopoopo faatasi uma i le aofaiga o le a e totogaina (mo se faataitaiga, e iai nisi tau faaopoopo e te totogaina pe a filifili e vave ona totogi faamotu lau nonōgatupe).

Afai e te manatu ua fai si tetelē o le pasene tului ma tau e totogi, e lē manaomia ona e sainia fua le konekarate – fesili i le kamupani nonō tupe e faamanino atu, ia lava se taimi e te mafaufau lelei ai, sailiili solo, poo le aumai o ni fautuaga tutoatasi mai se isi tagata.

Pasene tului (Interest)

O le pasene tului (interest) o le tupe lena e te totogia i le kamupani nonō tupe mo le faaogāina o le latou tupe. E lua mea tāua e tatau ona mafaufau iai **pasene tului** ma le **aofaiga atoa o le pasene tului** o le a e totogia i le taimi atoa o le nonōgatupe.

Aofaiga o le pasene tului (Interest rate)

E tatau i le kamupani nonō tupe ona faamatala manino atu pe fia le **pasene tului faaletausaga** i pepa o le nonōgatupe – o le aofaiga lena o le pasene tului o le a totogi i le tausaga. E masani ona ta'ua i le faaperetania o le 'per annum', 'pa' poo le 'per year'.

O nisi o taimi, e ta'u mai e kamupani nonō tupe pasene tului faalemasina, faalevaiaso, faaleaso, lea e tele ina nunumi ai. Ae peitai, e tatau **foi** i kamupani nonō tupe uma ona latou faailoa mai se pasene tului faaletausaga. Pe a e fefaatusatusaa'i le tau e totogi o nonōgatupe, ia mautinoa o loo sa'o le pasene tului lena e te faatusatusaina. O le **pasene tului faaletausaga** o le tau lena e sili ona lelei e faatusatusa. Fesili i le kamupani nonō tupe pe afai e te lē o mautinoa poo le pasene tului faaletausaga lea e ta'u mai pe leai.

Faalauiloaina o pasene tului: E 8% le pasene tului na faalauiloa mai e le kamupani nonō tupe leni. E iai nisi tagata sa fai a latou nonōgatupe, na manatu o le pasene tului faaletausaga sa latou totogia ae lē iloa o le pasene tului faalevaiaso – tagai i le ‘pw’ na e lolomi ninii atu ina ua tea le 8%. O le pasene tului faaletausaga e tusa e 416%.

Se’i faataitai le uiga o leni mea, se’i faapea la ua fai sau nonōgatupe e **\$100** ma e te manao ia tutusa uma peimeni e fai i masina taitasi i totonu o le tausaga e tasi:

I le pasene tului **faalevaiaso** e 8%, o le a e toe totogia ai le aofaiga atoa e **\$428** (aofia ai le \$328 o le pasene tului).

I le pasene tului **faaletausaga** e 8%, o le a e toe totogia ai mo le nonōgatupe lava lea e tasi le aofaiga atoa e **\$108** (aofia ai le \$8 o le tului).

E fai tauvaga a kamupani nonō tupe ia latou pasene tului, o lona uiga e mafai ona matuā eseese a latou pasene, e fuafua lava i le kamupani nonō tupe, le ituaiga o nonōgatupe o loo fai, ma lou talaaga faatupe aitalafu. E telē le aogā o lou tagai lelei i faamatalaga e avatu e kamupani nonō tupe ia te oe, ona faaogā lea e te sailiili solo ai.

Aofaiga atoa o le pasene tului e totogi

E tatau foi i kamupani nonō tupe ona faamanino atu ia te oe le **pasene tului atoa** e tatau ona toe totogi e tusa ai o le konekarate **ae** e te lei sainia, i le taimi o a outou talanoaga, ma pepa o folasaga o le nonōgatupe ua tuu atu ia te oe. O le uiga o le aofaiga o le pasene tului o le tau atoa lea o le pasene tului o le a e totogiina i le vaitaimi atoa o le nonōgatupe.

O le vaitaimi atoa o le nonōgatupe (lona faagasologa atoa) o se mea lea e telē lona aafiaga i le aofaiga atoa o le pasene tului o le a e totogia i se nonōgatupe.

Na’o le pau le taimi e lē ta’ua atu ai e le kamupani nonō tupe ia te oe le aofai atoa o le pasene tului pe afai lea e lē o iloa. O se faataitaiga o konekarate mo credit card, lea e faataga ai ona e toe nonō mai le aofaiga ua uma ona e totogia, poo nonōgatupe e silia ma le 7 tausaga o le a totogi faauma ai, e pei foi o le tele o nonōgatupe e faatau ai se fale.

Afai e te lē o mautinoa pe fia le aofai atoa o le pasene tului o lau nonōgatupe, ona fesili lea i lau kamupani nonō tupe e faamanino ane ma faasino ifo i totonu o le pepa o folasaga – **a’o** e lei sainia.

Pe tatau ona e totogia se pasene tului i luga o nisi mea aogā faopoopo (e pei o se inisiua) ua tuu ane ia te oe?

loe. Mo se faataitaiga, e ono faopoopo atu peimeni e totogi mo se inisiua, i le paleni atoa o lau nonōgatupe mai le amataga, o lona uiga o le a e totogia se pasene tului i luga o le tau o le inisiua a’o faagasolo le totogiina o lau nonōgatupe. Ia mautinoa ua e mafaufau i nei tau faopoopo pe a fai lau faaiuga e saina loa le nonōgatupe poo le inisiua.

E mafai e le pasene tului ona taugata ai lau nonōgatupe i le taimi umi e tusa lava pe foliga mai e matuā maualalo le pasene tului faalevaiaso. Siaki le pasene tului faaletausaga ae pe fia foi se pasene tului o le a e totogia i le taimi atoa o le a totogi ai lau nonōgatupe.

O le umi lava e totogi ai lau nonōgatupe, o le telē foi lena o le pasene tului o le a e totogia, ma atili ai lava ona telē le nonōgatupe o le a e totogia i le iuga. E ono faate'ia oe i le telē o le isi tupe o le a e totogia mo lau nonōgatupe pe afai e faaumiumi le taimi e te totogia ai.

Faaitaiga: Ua fai sau nonōgatupe e faatau ai se taavale e \$5,000 le tau. E 20% le tului ua tuu atu e le kamupani nonō tupe o le a e totogia.

Afai e te totogia le nonōgatupe i le **silia ma le 2 tausaga** i peimeni tutusa ta'i masina, o le a e totogia le

\$6,107

o loo aofia ai le \$1,107 o le pasene tului

Afai e te totogia le nonōgatupe i le **silia ma le 3 tausaga** i peimeni tutusa ta'i masina, o le a e totogia le

\$6,689

o loo aofia ai le \$1,689 o le tului

Ua toetiiti lava **\$600** le tupe faaopoopo (e tusa ma le 10% o le tau o le taavale) o le a e toe totogia ona o le faaumiumi o le totogaiina o le nonōgatupe **mo le isi 1 le tausaga faaopoopo**.

Matau: o le faaitaiga leni e lē o aofia ai soo se tau e totogi.

A e manao e siaki pe fia le tau atoa o le a e totogia ai sau nonōgatupe e fai, e mafai ona e faaogāina le calculator lea mo aitalafu i le www.sorted.org.nz/tools/debt-calculator.

Tau e totogi

O ā tau e tatau ona ou sauni e totogi?

E mafai e kamupani nonō tupe ona tǎpā le tele o tau eseese e totogi, ae aofia i totonu o vaega autu nei e tolu:

- **Credit fees:** e pei o le tau e te totogia mo le faatulagaina o le nonōgatupe (e ta'ua o le 'establishment fee') ma tau pe afai ua faavave ona totogi faauma lau nonōgatupe.
- **Default fees:** o tau ia e totogi pe afai e te solia tuutuuga o lau nonōgatupe, mo se faaitaiga, ua misi sau peimeni e tasi pe sili atu.
- **Third party fees:** o tau ia ua tuu atu e lau kamupani e te totogia ae na aumai mai se isi tagata poo se isi kamupani, e pei o tau e totogi mo le siakiina o lou talaaga tau totogi aitalafu (credit check) poo le lesitalaina o se 'security interest' (meatotino e faamau ai le nonōgatupe) (silasila i le pusa i le itulau e 10 mo le uiga o leni mea).

E iai nisi tulafono tāua e faatatau i tau e totogi e mafai ona tǎpā mai e le kamupani nonō tupe:

- Ae e te lei sainia, e tatau ona avane e le kamupani nonō tupe se faamatalaga tusitusia i le pepa o folasaga (disclosure document) o tau uma e tatau ona e totogia ma nisi tau e te ono totogia, pe a iai nisi mea e tutupu a'ō faagasolo le totogaiina o le nonōgatupe.
- O tau e totogi mo nonōgatupe ma faasalaga (credit ma default fees) e tatau ona talafeagai lelei ma tau mai isi vaega (third party fees) e pasi atu ia te oe e lē tatau ona toe faaopoopo ane iai e le kamupani nonō tupe se isi mea i luga.

Siaki uma tau e te ono totogia mo le faatulagaina o le nonōgatupe, mo ni peimeni e misi pe mo le vave totogia faauma o le nonōgatupe. E tatau ona faailoa muamua ane e lau kamupani nonō tupe nei tau e totogi a'ō lei faia lau nonōgatupe.

E tatau foi i le kamupani nonō tupe ona tuuina atu ia te oe faamatalaga i le mea e te faia pe a iai se faaletonu i lau nonōgatupe poo lau kamupani nonō tupe, ma faapefea ona faafesootai le polokalame a lau kamupani nonō tupe lea e fofoina ni feeseesea'iga (dispute resolution scheme) e tulai mai. O faamatalaga na e tatau foi ona tuu i totonu o le pepa o loo folasia uma ai faamatalaga, lea e avatu ia te oe a'ō e lei saina.

E tatau ona lesitala le kamupani nonō tupe i le Financial Service Providers Register ma ia avea ma sui auai o le polokalame e fofoina feeseesea'iga, o se auaunaga e lē totogia ae mafai ona e faaogaina pe a iai se faafitauli i le va o oe ma lau kamupani nonō tupe. Mo nisi faamatalaga, silasila i le taiala lona tolu i lenei faasologa: Faaletonu i lau nonōgatupe.

O le ā le uiga o le security poo se security interest?

O nisi o taimi e ono tūpā mai e lau kamupani nonō tupe ina ia avatu ia i latou le mea e ta'ua o le **'security interest'** e ala i sau meatotino poo se mea o loo e totogiina. O lona uiga e mafai ona latou aveesea lena mea mai ia te oe ma faatau ese atu pe afai ua misi ni au peimeni pe ua e solia foi aiaiga o le konekarate o lau nonōgatupe. O se faataitaiga, e ono faaogā e lau kamupani nonō tupe le taavale lena o loo e togitogia e fai ma security. Afai la e misi peimeni o le nonōgatupe o lau taavale, e mafai e lau kamupani nonō tupe ona se'i lau taavale ma toe faatau ese atu (se'i vagana ua e taumafai vave e toe faaatoa au peimeni, ma totogi ni tau mo le solia o le feagaiga (default fees) ma ni pasene tului o le solia o le feagaiga (default interest owing).

Ae peitai, atonu o le a **lē** faaogaina – pe toe se'i ese (repossess) e le kamupani nonō tupe nisi meatotino ma pepa tāua a le tagata lea e fai lana nonōgatupe.

Meatotino a le tagata e lē mafai ona fai ma security interest (mea e faamau ai le nonōgatupe):

- Moega ma ie moega
- Meafaigaluega e fai ai kuka e aofia ai ogaumu
- Meafaigaluega faafomai
- Masini faamafanafana e mafai ona feavea'i
- Masini tāmea
- Pusaaisa

Na'ō le pau le suiga e ese mai ai i lenei tulafono pe afai o lau nonōgatupe sa fai faapitoa e faatau ai se tasi o nei mea mo lou aiga. Mo se faataitaiga, afai sa fai sau nonōgatupe e faatau ai se moega, e mafai la e le kamupani nonō tupe ona faaogā le moega e fai ma security mo le nonōgatupe, o lona uiga e mafai ona toe se'i le moega pe afai e te faatamala ma misi ni au peimeni. O le taiala lona tolu o lenei faasologa o taiala, o loo tele ai isi faamatalaga i mea e mafai ona e faia i nei ituaiga o tulaga: Faaletonu i lau nonōgatupe.

Pepa tāua e lē mafai ona faaogaina e fai ma security interest:

- Pepa malaga
- Pepa e faamaonia ai (ID)
- Cards a le faletupe

E tatau ona faailoa manino i le konekarate soo se mea ua e avatu i le kamupani nonō tupe e fai ma security – a lē mafai ona e faia au peimeni, e na'ō mea lava na sa lisi i le konekarate e mafai ona se'i e lau kamupani nonō tupe. Mafaufau lelei i mea ua e avatua e fai ma security, auā e ono mamulu atu na mea i se taimi ua lē mafai ai ona e faia au peimeni.

4. O le ā le taimi e te moomia ai se guarantor?

O nisi taimi e tǎpā mai e le kamupani nonō tupe le avatu o sau guarantor. O le **guarantor** o se tasi ua nofosauni e totogi faauma lau nonōgatupe pe afai ua lē mafai ona e totogiina. E ta'ū lana maliega lea ua fai ma lau kamupani nonō tupe o se faamautinoaga (guarantee). O le iai o se **guarantee** e ono mafai ai ona e maua se nonōgatupe i ni tulaga na semanu e lē ioe ai le kamupani e nonō mai se tupe ia te oe.

E toetoe lava o mea uma e te faatalitalia mai lau kamupani nonō tupe, o mea foi na e faatalitalia e lau guarantor (tagai i le *O le ā e mafai ona e faamoemoe e maua mai i le kamupani o loo fai ai lau nonōgatupe?* i le itulau 4).

I le aotelega:

- E tatau foi i lau kamupani nonō tupe ona faailoa atu i lau guarantor faamatalaga autu uma e uiga i lau nonōgatupe i se pepa o folasaga, a'ō latou lei sainia. E tatau ona manino ma ma'oti lelei aiaiga o le guarantee.
- E tatau i lau kamupani nonō tupe ona uia laasaga e faamautinoa ai ua nofo silafia lau guarantor i mea ua latou ta'utino iai a'ō lei sainia le guarantee. Mo se faataitaiga, afai e maualalo le tupe maua a lau guarantor ae iai sona fale motu, e tatau ona fai se latou filifiliga, a'ō ia lei sainia le guarantee, pe faamata ua nofosauni e faatau ese lona fale pe a oo i se tulaga ua lē mafai ai ona e faia au peimeni o le nonōgatupe.
- E tatau ona sailiili e lau kamupani nonō tupe pe faamata e mafai e lau guarantor ona fai peimeni o lau nonōgatupe e aunoa ma lona afaina ai i ni mafatiaga tetele. Silasila i le pusa i le itulau e 5 poo le ā le uiga o le 'aunoa ma le afaina i ni mafatiaga tetele'.

O loo iai i le tulafono faavae o le CCCF Act puipuiga nei mo guarantors auā e iai lamatiaga o le avea ma guarantor, auā o lau guarantor e pa'ū iai le tiute tauave e totogi lau nonōgatupe pe afai ua e lē toe totogia.

5. O ā mea e tatau ona muai silafia a'ō lei totogia se inisua, waivers poo warranties?

E ono fautuaina pe tǎpā oe e se kamupani nonō tupe e totogi se inisua, se waiver poo se warranty pe a fai sau nonōgatupe. Silasila i le pusa i le itulau e 5 mo nisi faamatalaga e uiga i nei mea aogā (products).

I nisi tulaga, e mafai e le kamupani nonō tupe ona tǎpā oe e fai le inisua, waivers poo warranties e tusa ai o aiaiga o le nonōgatupe. Mo se faataitaiga, afai o iai se **security interest** a le kamupani nonō tupe i luga o se mea o loo e umiaina (silasila i le pusa i le itulau e 10 poo le ā le uiga o lenei mea), e pei o se taavale, fale, poo ni mea e alu i le eletise sa faatau faaaitalafu, e mafai ona latou tǎpā oe ina ia inisua mea na. Afai e iai se latou mafuaaga lelei, e mafai e lau kamupani nonō tupe ona tausisi e te faatauina se inisua patino. Ae afai e te lē fia faatauina se inisua, waiver poo se warranty, e mafai lava ona e sailiili solo mo se nonōgatupe mai se isi kamupani nonō tupe.

Peitai, i le avea ma kamupani nonō tupe lelei, e tatau ona latou iloaina lelei o soo se inisua, warranty poo waiver latou te faatauina atu ia te oe o le a fetau ma ou manaoga ma au fuafuaga. O le a fesiligia oe e lau kamupani nonō tupe e uiga i ou manaoga, mo se faataitaiga, latou te ono fesili mai pe o fai sau inisua i le taimi nei. E tatau foi ona latou faamalamalamaina atu ia te oe vaega autu o le aogā, o mea e lē o aofia ai, ma soo se tulaga e tatau ona e ausia pe a fai sau claim (talosaga). E tatau foi i le kamupani nonō tupe ona latou iloa e ono mafai ona e gafatia le aogā, e aunoa ma se mafuaaga o lea oo ai fua ni mafatiaga tetele ia te oe. Ma o le tau faaopoopo o le aogā o le a faaopoopo i luga o peimeni o lau nonōgatupe fou lea ua fai.

O le tiutefai a lau kamupani nonō tupe ia faamalamalama manino atu ia te oe poo ā tonu mea o le a aofia i lalo o soo se policy o le inisiua, warranty poo se waiver lea ua latou faatauina atu ia te oe, ae o ā foi mea o le a lē aofia ai, ma soo se tuutuuga e fai.

Mo se faaitaiga, o nisi kamupani nonō tupe latou te ofoina atu se inisiua pe a leaga le taavale, ina ia totogi ai le tau o soo se mea e fai pe a leaga lau taavale, a’o taumafai e totogi faauma le nonōgatupe o le taavale. Ae ina ia mafai ona maua le inisiua pe a leaga lau taavale, e ono tataua ona ta’ua i le konekarate o le a iai se warranty o le taavale, ua uma ona lesitala, ma e lei leva talu ona uma ona siaki atoa. Ia faamautinoa la o loo e malamalama lelei i le mea tonu lena ua aofia ai ae o le ā foi le mea e lē o aofia ai. Afai e te lē o malamalama – ia faailoa atu i le kamupani nonō tupe. E mafai ona e talosaga i ai e te fia avea le policy, ona e talanoa lea i se faufautua mo le faasoaina o tupe (budget advisor) poo se isi tagata e te maua faufautua e na te faamalamalamaina atu ia te oe.

Pe faamalosia le faia o nei mea aogā?

E fuafua lava i nonōgatupe taitasi, ae atonu o se mea fetui mo se kamupani nonō tupe ona latou faamalosia le faia o inisiua, warranties poo waivers mo nisi nonōgatupe. Ia mautinoa o loo e malamalama pe o tãpã mai e le kamupani nonō tupe oe e faatau le aogã (ina ia e talia ai le nonōgatupe lea latou te ofoina mai ia te oe) poo le mea e tuu i lau filifiliga pe faatau pe leai. Afai e fai lau filifiliga pe faatau le aogã, a’o e lei sainia, mafufau muamua i lona tau pe fia, o aogã ma ni lelei e maua mai ai, ma pe e te manaomia moni lava.

Afai o e mafufau e faatau se warranty mo mea o loo e faatauina mai i lau nonōgatupe, ia e nofo ma lou iloa atonu o lena ua iai ni tiutefai faaletulafono a lau kamupani nonō tupe e faia mo oe pe afai e leaga oloa.

I le tele o taimi, o le tagata poo le pisinisi lea e faatauina atu oloa ia te oe ma faatulagaina le warranty, e tataua ona latou ta’u atu ia te oe poo ā isi aogã faapoo e aofia ai i le warranty e ese mai ai i au aiātatau i lalo o le tulafono faavae o le Consumer Guarantees Act. Mo nisi faamatalaga tagai i la matou pepa o faamatalaga mo [Extended warranties](#).

Afai e te fia faatauina lena mea aogã, ia fai ma le mautinoa e te faatauina na’o le mea aogã e fetui mo oe ma faamalie ai ou manaoga.

E te lē tau faatauina fua se inisiua, se warranty poo se waiver pe afai e leai se mafuaaga lelei a le kamupani nonō tupe e te faia ai. Mo se faaitaiga, e lē tataua i se kamupani nonō tupe ona tauanau oe e totogi se inisiua e puipui ai au tupe maua poo se inisiua mo le faaumaina faafuase’i o galuega pe afai e te lē o faigaluega ma e lē o iai foi se galuega o e fuafua e te galue ai.

Afai o iai sau inisiua i le taimi nei o loo malupuipua ai nisi o mea tãua na e manao lau kamupani nonō tupe e malupuipua, e lē tau manaomia la ona e toe totogia se isi inisiua. Mo se faaitaiga, e ono tãpã oe e lau kamupani nonō tupe e fai muamua sau inisiua e malupuipua ai au meafale, a’o lei nonō ane le tupe ia te oe e faatau ai mea mo lou fale. Afai o lena ua iai sau inisiua o loo malupuipua ai au meafale, e tataua ona lua talanoaina ma lau kamupani nonō tupe lena mea – atonu o lena ua fetui mo manaoga o le kamupani nonō tupe faapea foi ou manaoga.

E mafai lava ona e alu e sue se isi kamupani nonō tupe e fai ai sau nonōgatupe pe afai e te manatu o lea ua lava lau inisiua lena ua iai, ae o loo tãpã mai pea oe e toe totogi se isi inisiua. Atonu e te maua se kamupani nonō tupe o le a latou lē tãpã oe e toe totogi se isi inisiua.

Aua ne’i faamalosia fua oe e totogi se isi inisiua pe afai e te manatu ua lava ma totoe lau inisiua lena ua iai.

6. Pe mafai ona e toe soloia le konekarate mo se nonōgatupe?

Ioe, e mafai ona e soloia soo se konekarate mo se nonōgatupe – ae peitai e ono taugata le faia o lea tulaga.

A’o e lei sainia se nonōgatupe, ia e mafaufau lelei i le mea lena o le a e malie iai ae pe faamata e te gafatia ona totogi. O lou sainia o se konekarate, o lona uiga ua e malie i ona aiaiga ma e malie e tausisia lau vaega o le feagaiga.

Ua vave faauma le totogiina o se nonōgatupe

Soo se taimi lava e mafai ai ona e faamutaina le konekarate mo se nonōgatupe pe a e totogia le tau atoa o le nonōgatupe, e aofia ai soo se tau e totogi mo le vave ona totogiina atoa. Afai e te manatu e ono vave ona e toe totogi uma se nonōgatupe, e tatau la ona e silasila toto’ā pe fia se tau e te ono totogiina ai a’o e lei faia se nonōgatupe ma faatalatalanoa lea tulaga ma lau kamupani nonō tupe.

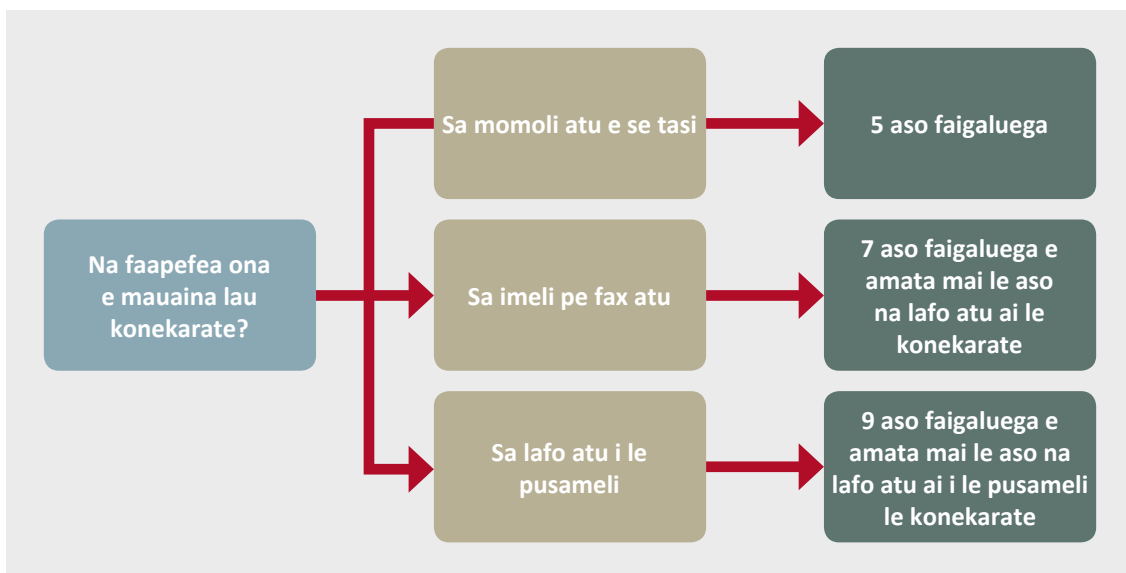
‘Vaitaimi faatalitali’ i le amataga o se nonōgatupe

E iai foi sina tamai va i le amataga o se nonōgatupe, o le taimi lena e mafai ona toe sui ai lou mafaufau ma toe soloia le konekarate. O si tamai va lea ua ta’ua o le ‘vaitaimi faatalitali’.

Umi o le vaiitaimi faatalitali

O le aofaiga o aso faigaluega e mafai ai ona e toe soloia ai le konekarate mo lau nonōgatupe, e faalagolago lea i le auala na e mauaina ai le konekarate o le nonōgatupe lea ua mae’a ona faatumu. Faaogā le siata oi lalo e iloa ai le umi e mafai ona e toe soloia ai lau konekarate. (Matau: o nei taimi faatulagaina e amata mai le taimi na e mauaina ai lau pepa o folasaga.)

O le ā le umi e mafai ai ona e toe soloia le konekarate mo lau nonōgatupe fou?

Afai e te toe soloia lau konekarate i totonu o nei taimi faatulagaina, e te ono totogia pea ni tau (fees) faapea tau a le kamupani nonō tupe (lender’s costs) mo le taimi na iai ia te oe le nonōgatupe, ae tatau ona itiiti ifo nei tau nai lo ni tau na semanu e e iai pe ana e toe totogia ae ua tea le vaiitaimi faatalitali.

E tatau lava i taimi uma ona e tusi atu (in writing) e toe soloia lau konekarate, ina ia maua uma e oe ma le kamupani se faamaumauga e teu o le mea na tupu, ina ne’i tulai mai se feeseesea’iga. O le mea e masani a’i e lē mafai ona e toe faafoia ni mea ua uma ona faatau mai le tupe o lau nonōgatupe pe afai ua uma ona e avea pe na kiliva atu foi ia te oe. O lona uiga o le a tatau ona e sailia se isi auala mo se tupe e togitogi ai na mea.

la vave fai sau gaoioiga pe afai ua toe suia lou mafaufau ae ua uma ona e sainia se nonōgatupe.

7. O le ā le mea o le a tupu pe a misi sau peimeni?

Afai e misi sau peimeni ua uma ona faatulaga mo le nonōgatupe, e te ono totogia foi nisi tau faaopoopo. O tau faaopoopo nei ua ta'ua o **tau mo le soli feagaiga (default fees)**. Ia faamautinoa ua e siaki poo ā tau o le a e totogia pe a faatasi pe sili atu ona misi au peimeni e fai (lona uiga pe afai ua e 'soli feagaiga' i lau nonōgatupe).

E te ono totogia foi se pasene tului e maualuga atu, e ta'ua o le pasene tului o le soli feagaiga (default interest rate). Peitai, e na'o le aofaiga lea na tuai ona e totogi, e mafai e lau kamupani nonō tupe ona tãpã ai lou totogia o se pasene tului o le soli feagaiga – ae lē o le aofaiga atoa o le nonōgatupe. E tatau lava ona faatulaga i uluai pepa o folasaga, soo se pasene tului pe a soli feagaiga, afai e lei faia, e lē mafai la e le kamupani nonō tupe ona tãpã lena totogi.

E masani ona matuā maualuga lava le pasene tului o le soli feagaiga nai lo pasene tului masani, o lea ia mautinoa ua e iloa pe fia le pasene tului o le soli feagaiga a'o e lei sainia le nonōgatupe. Mo nisi faamatalaga i pasene tului o le soli feagaiga, ma le auala e tãpã mai ai e kamupani nonō tupe, silasila i le taiala lona tolu o lenei faasologa: [Faaletonu i lau nonōgatupe](#).

Siaki pe fia le pasene tului o le a e totogia pe a misi sau peimeni. E mafai ona matuā maualuluga pasene tului pe a solia le feagaiga!

8. O fea e maua ai nisi fautuaga ma faamatalaga

E mafai ona e faafesoota'ia le tou Citizens Advice Bureau i le www.cab.org.nz poo le 0800 367 222, Community Law Centre i le www.communitylaw.org.nz, poo le Budget Advice Services i le 0508 283 438.

E mafai foi e oe poo lau faufautua ona ave se faaseā i le Komisi o Faiga Pisinisi (Commerce Commission) pe afai e iai lava se mea e te manatu ua lē tausisia ai e lau kamupani nonō tupe a latou matafaioi. E lē mafai ona faia sa matou faaiuga i faaseā uma e oo mai, ae mafai ona matou faia se suesuega ona faatino ai lea o gaoioiga ua tatau ona fai i ni mataupu ua talafeagai iai. E mafai ona fai mai sau faaseā i la matou [pepa faatumu mo faaseā](#) pe vili mai i le 0800 943 600.

E te fia silafia atili nisi faamatalaga?

E lua isi taiala i lenei faasologa e te maua ai taiala aogā e tusa ai o au aiātatau ma mea e ao ona e nofouta i ai:

- a'o faagasolo lau nonōgatupe
- pe a iai ni faaletonu i lau nonōgatupe.

Siaki ia matou pepa o faamatalaga i le tulafono faavae o le [CCCF Act](#).

E maua nisi taiala i matafaioi e ao ona faatino e kamupani nonō tupe ia i latou o loo aitalafu i le [Responsible Lending Code](#).

ISBN 978-1-869455-04-0

Ua na’o se taiala lenei o loo atagia atu ai finagalo o le Komisi. E lē o iai se faamoemoega a lenei Taiala ia avea ma faamaninoga autū, ma e lē tatau ona faaaogā e suitulaga i ni fautuaga faaletulafono mai se loia. O lau matafaioi o le faatupulaia pea lea o lou malamalama i fesuaiga fou o le tulafono.

E mafai ona e lesitala ina ia e maua pea faamaumauga fou i taimi uma i le www.comcom.govt.nz/subscribe

Faafesootai mai matou ma ni faamatalaga e uiga i ni mea o loo ono solia ai tulafono o loo matou faamalosia:

Telefoni: 0800 943 600

Tusi: Enquiries Team, PO Box 2351, Wellington 6140

Imeli: contact@comcom.govt.nz

www.comcom.govt.nz

Signing up for a loan – Samoan

